

Κωνσταντίνος Α. Τσιούμης

Η ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΣΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ
«ΕΘΝΙΚΩΝ, ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ Ή ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ
ΜΕΙΟΨΗΦΙΩΝ» ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ
ΚΑΙ Η ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ

Το ζήτημα της προστασίας των εθνικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μειονοτήτων κατείχε σημαντική θέση στην πολιτική της Ελλάδας μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λοζάνης. Το κλίμα το οποίο διαμορφώθηκε στους κύκλους της διεθνούς κοινότητας μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών ευνοούσε αυτή την εξέλιξη. Ο νέος διεθνής οργανισμός έδινε ιδιαίτερο βάρος στην προστασία των μειονοτήτων και τη θεωρούσε σημαντικό παράγοντα για τη διατήρηση της ειρήνης. Με βάση τις συνθήκες που είχαν υπογραφεί μεταξύ των νικητριών και των ηττημένων χωρών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου είχε διαμορφωθεί μηχανισμός για τον έλεγχο της εφαρμογής των διατάξεων της μειονοτικής προστασίας¹. Η Ελλάδα, η οποία είχε υπογράψει τις συνθήκες των Σεβρών (1920) και της Λοζάνης (1923), είχε αναλάβει μια σειρά υποχρεώσεων απέναντι στις μειονότητες που ζούσαν μέσα στο ελληνικό κράτος στις οποίες έπρεπε να ανταποκριθεί². Η αναγκαιότητα της προστασίας των μειονοτήτων δεν ήταν για το ελληνικό κράτος μόνο ζήτημα διεθνών αλλά και διπλωματικών συγκυριών, αφού η χώρα είχε εξέλθει αποδυναμωμένη από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1921-1922), είχε πολλά μέτωπα ανοιχτά και δεν είχε τα περιθώρια να δημιουργεί περαιτέρω τριβές³. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το ελληνικό κράτος έσπευσε από πολύ νωρίς να ανταποκριθεί νομοθετικά στις

1. Για το σύστημα προστασίας των μειονοτήτων της Κοινωνίας των Εθνών βλ. In. Claude, *National Minorities, an International Problem*, Harvard University Press, 1955, σ. 16-28, Stanislaw Sierpowski, «Minorities in the System of League of Nations», σε Paul Smith, K. Koufa, Ar. Suppan, *Ethnic Groups in International Relations, Volume V*, χ.χ., σ. 13-37, Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Νεφέλη, Αθήνα 1995, σ. 24-51 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

2. Οι υποχρεώσεις απέναντι στο σύνολο των μειονοτήτων που ζούσαν στα όρια του ελληνικού κράτους είχαν αναληφθεί από την Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών (1920), ενώ ειδικότερες υποχρεώσεις απέναντι στη Μουσουλμανική Μειονότητα με τη Συνθήκη της Λοζάνης (1923). Βλ. *Η Συνθήκη της Λοζάνης*, Λέσχη Νέων Ελλήνων, Εκδ. Παπαζήση, χ.χ., σ. 10-12, 90. *Η Συνθήκη των Σεβρών σε Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των Εθνικών κ.λ.π. Μειονοτήτων (υπογραφή εν Σέβραις τη 28η Ιουλίου-10η Αυγούστου 1920)*, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1920.

3. Κων. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 163.

υποχρεώσεις του, έλειπε όμως ο εσωτερικός μηχανισμός ελέγχου της εφαρμογής των διατάξεων των σχετικών με την προστασία των μειονοτήτων, ο οποίος θα λειτουργούσε ως ασφαλιστική δικλείδα για τις μειονότητες που ζούσαν στο ελληνικό κράτος και ο οποίος θα έδινε στα κυβερνητικά όργανα μια σαφή εικόνα για την πορεία τους.

Αυτό το κενό αποφάσισε να καλύψει ο Ελευθέριος Βενιζέλος λίγους μήνες μετά την έναρξη της τελευταίας κυβερνητικής θητείας του. Ο γγέτης των Φιλελευθέρων, γνωστός για την ευαισθησία του σε ζητήματα μειονοτήτων, έφερε στη Βουλή και ψήφισε στις 4 Απριλίου 1929 το Νόμο 4125 «Περί ιδρύσεως θέσεως επιθεωρητού εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών»⁴. Με το νόμο αυτό θεσμοθετούνταν θέση επιθεωρητή μειονοτήτων, η οποία υπαγόταν άμεσα στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού. Ο επιθεωρητής μειονοτήτων οριζόταν ως το ανώτερο διοικητικό όργανο των πάσης φύσεως μειονοτήτων και ως όργανο στο οποίο θα μπορούσαν αυτές να απευθυνθούν, όταν θεωρούσαν ότι τα δικαιώματά τους παραβιάζονταν από τις διοικητικές αρχές. Οι κατηγορίες θα εξετάζονταν από τον επιθεωρητή και αυτός, όταν κατά την κρίση του έκρινε σκόπιμο, θα ζητούσε αποκατάσταση των μειονοτικών δικαιωμάτων. Ακόμη, μέσα στις αρμοδιότητες της επιθεώρησης ήταν να υποβάλλει εισηγήσεις στον πρωθυπουργό και να προτείνει διοικητικά μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης των μειονοτήτων⁵.

Ο θεσμός της θέσης του επιθεωρητή μειονοτήτων υπήρξε μια σημαντική καινοτομία, αν όχι και κάτι πρωτοποριακό, για την εποχή του. Ο επιθεωρητής δεν υπαγόταν σε κάποιο υπουργείο, ώστε να έχει διοικητική και υπηρεσιακή εξάρτηση απ' αυτό. Η επιλογή αυτή απάλλαξε το όργανο από τον έλεγχο, το έκανε ευκίνητο και το απελευθέρωνε από κάθε είδους εξαρτήσεις, ώστε να μπορεί να επιδοθεί στο έργο του. Η ανεξαρτησία ήταν απαραίτητη, γιατί δε θα ήταν νοητό να καλείται ο επιθεωρητής να αποκαταστήσει αυθαιρέσιες της διοίκησης και να έχει οποιαδήποτε εξάρτηση απ' αυτήν.

Αυτή ακριβώς η ανεξαρτησία της επιθεώρησης μειονοτήτων προκάλεσε το φθινόπωρο του 1930 την αντίδραση του Υπουργού Εξωτερικών Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Σε επιστολή με ημερομηνία 12 Νοεμβρίου 1930 προς τον πρωθυπουργό, ο Μιχαλακόπουλος αναφέρεται ειδικά στο θέμα αυτό⁶. Ο Υπουργός των Εξωτερικών, αφού αναγνωρίζει ότι τα ζητήματα μειονοτήτων άπτονται της αρμοδιότητας περισσότερων υπουργείων και επομένως υπά-

4. Νόμος 4125/4.4.1929 «Περί ιδρύσεως θέσεως επιθεωρητού εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών».

5. Νόμος 4125/4.4.1929, άρθρο 3.

6. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου (στο εξής ΜΜΑΕΒ)/173/281, Ανθ. Μιχαλακόπουλος προς Ελ. Βενιζέλο, Αθήνα 12.11.1930.

γονται άμεσα στον πρωθυπουργό, υπογραμμίζει ότι σημαντική ευθύνη έχει και το Υπουργείο των Εξωτερικών το οποίο αντιμετωπίζει τα θέματα αυτά στην Κοινωνία των Εθνών και στις δημόσιες σχέσεις με τα ξένα κράτη. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο ο Υπουργός των Εξωτερικών ζητά το υπουργείο του να λαμβάνει γνώση των μέτρων τα οποία η επιθεώρηση μειονοτήτων κρίνει αναγκαίο να εφαρμόζονται σύμφωνα με το άρθρο 3 του Νόμου 4125/1929, έτσι ώστε να μπορεί να συντονίζει την άμυνα της χώρας απέναντι σε επιθέσεις που δέχεται η χώρα στην Κοινωνία των Εθνών. Και ο Υπουργός των Εξωτερικών κλείνει την αναφορά του με τα ακόλουθα:

«Θα σας παρακάλουν λοιπόν –και είμαι βέβαιος ότι θα αναγνωρίσετε το δεδίκαιολογημένον της αιτήσεώς μου ταύτης– όπως προς συντονισμόν και εναρμόνισιν των κατευθύνσεων των διαφόρων αρχών, λάβετε την καλοσύνην να δώσετε οδηγίας εις τον υπευθύνως διευθύνοντα την διά του νόμου 4125 ιδρυθείσαν υπηρεσίαν όπως πριν ή εισηγείται εις υμάς τα κατά την κρίσιν του ενδεικνυόμενα μέτρα, συνεννοείται μετά των αρμοδίων υπηρεσιών του υπουργείου των εξωτερικών και εμού ίνα εξωνυχίζωνται τα προβλήματα από όλας τας πλευράς των. Θα ηδυνάμην μάλιστα, εφόσον τα εισηγητέα μέτρα με εύρισκον ή μη έχοντα διάφορον γνώμην, να μονογραφώ ταύτα, και θα είσθε τότε ήσυχος ότι εξετάσθησαν από της πλευράς της αρμοδιότητος του υπουργείου των εξωτερικών. Εν η δε περιπτώσει είχον ενδεχομένως ανησυχίας τινάς θα επεξήτουν συνάντησιν μεθ' υμών διά να σας εκθέσω τας απόψεις και να καταλήξωμεν διά της συζητήσεως εις συμπεράσματα επιτρέποντα να αποφασισθή το ορθώτερον και να διαγραφή η ενδεχόμενη άμυνα ημών ενώπιον της Κ.Τ.Ε. δι' εκκρεμούσας ή επαπειλουμένας επιθέσεις.

*Μετά βαθυτάτου σεβασμού και φιλικωτάτων αισθημάτων
Α. Μιχαλακόπουλος».*

Η απάντηση του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελ. Βενιζέλου δείχνει τη σαφή διαφωνία του με τις απόψεις του υπουργού του. Σε επιστολή του προς τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο με ημερομηνία 13 Νοεμβρίου 1930⁷ ο Βενιζέλος παρατηρεί πως ο νόμος που μεταβιβάζει τη δικαιοδοσία για το ζήτημα των μειονοτήτων είχε ψηφιστεί πριν ο Μιχαλακόπουλος αναλάβει το Υπουργείο των Εξωτερικών. Η μεταβίβαση δικαιοδοσίας, υποστηρίζει ο μεγάλος Έλληνας πολιτικός, έγινε επειδή το θέμα αφορούσε πολλά υπουργεία και για να λειτουργήσει ο πρωθυπουργός ως σύνδεσμος μεταξύ τους, κυρίως όμως γιατί την εποχή που ψηφίστηκε ο νόμος δεν υπήρχε απόλυτη ταυτότητα απόψεων μεταξύ του πρωθυπουργού και των υπηρεσιών του Υπουργείου των Εξωτερι-

κών και διότι ο πρωθυπουργός ήθελε να είναι σίγουρος ότι οι απόψεις του θα εφαρμοστούν ακριβώς⁸. Επιπλέον ο Βενιζέλος υπογραμμίζει ότι έπρεπε ο πρωθυπουργός να επιβληθεί σε διάφορες αρχές, στρατιωτικές, αστυνομικές, διοικητικές, για να τηρείται απέναντι στις μειονότητες στάση σύμφωνη με τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας και να μη δημιουργούνται προβλήματα. Επιπλέον θέτει το θέμα και προσωπικά, για να δηλώσει ότι ο Μιχαλακόπουλος γνωρίζει πολύ καλά τις απόψεις του και αν αυτές μπορούν να φέρουν σε δυσχέρειες τον Υπουργό των Εξωτερικών και κλείνει:

«Εάν είστε σύμφωνος ότι οφείλομεν να εκπληρώσωμεν μετ' απολύτου καλής πίστewος τας υποχρεώσεις μας απέναντι των μειοψηφιών, και αν έχετε εμπιστοσύνην εις την δράσιν μου προς πραγματοποίησιν του σκοπού τούτου, δεν βλέπω πώς ημπορείτε να συστήσητε όπως υποβληθώ εις τον έλεγchon των υπηρεσιών του υπουργείου των Εξωτερικών, ζητών εκάστοτε την γνώμην των επί των λαμβανομένων παρ' εμού μέτρων εντός της δικαιοδοσίας που μου αναγνωρίζει ο ψηφισθείς νόμος.

Εάν βεβαίως δεν είστε σύμφωνος επί της βάσεως της πολιτικής μας απέναντι των μειοψηφιών, ή αν δεν έχετε προσωπικώς εμπιστοσύνην εις τον τρόπον καθ' ον θα εκτελέσω τα υπό του νόμου ανατιθέμενά μοι καθήκοντα, τότε θα εξηγήτο η αξίωσις των υπηρεσιών του υπουργείου σας, την οποίαν διερμηνεύει η επιστολή σας. Αλλά είμαι βέβαιος ότι και εις τα δύο ταύτα ζητήματα είσθε σύμφωνος μαζί μου».

Στο τέλος της επιστολής του ο ηγέτης των Φιλελευθέρων επαναλαμβάνει ότι ο Μιχαλακόπουλος δεν μπορεί να θεωρήσει ότι θίγεται προσωπικά από ένα νόμο που ψηφίστηκε πριν αναλάβει τα καθήκοντά του χωρίς να φέρει αντίρρηση καμία πτέρυγα της Βουλής και ότι οπωσδήποτε ο Υπουργός των Εξωτερικών δεν θα επιθυμούσε να καταργηθεί ο νόμος, επειδή οι υπηρεσίες του υπουργείου του κρίνουν ότι θίγονται, πριν αποδειχθεί αν ο πρωθυπουργός κακώς εκτελεί τα καθήκοντά του.

Επικεφαλής της επιθεώρησης των μειονοτήτων τοποθετήθηκε ο Κ. Στυλιανόπουλος, στενός συνεργάτης του Βενιζέλου και άνθρωπος με γνώση των μειονοτικών θεμάτων. Κατά τη διάρκεια της θητείας του στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού παρήγαγε σημαντικό έργο, όπως φαίνεται από τις εκθέσεις του προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, που σώζονται στο αρχείο του Βενιζέλου, στο αρχειακό τμήμα του Μουσείου Μπενάκη⁹. Ασχολήθηκε σχεδόν με το σύνολο των μειονοτήτων, κυρίως όμως με το ζήτημα των «σλα-

8. ΜΜΑΕΒ/173/281, Ελ. Βενιζέλος προς Αν. Μιχαλακόπουλο, Αθήνα 13.11.1930.

9. Πρόκειται για τις εκθέσεις του Κ. Στυλιανόπουλου προς τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο με ημερομηνίες 12.7.1929 και 11.10.1929, ΜΜΑΕΒ/173/53, με ημερομηνία 15.1.1930, ΜΜΑΕΒ/173/107 και με ημερομηνία 1.7.1931, ΜΜΑΕΒ/173/251.

βομακεδόνων»¹⁰ και της μουσουλμανικής μειονότητας. Εντοπίσαμε τέσσερις εκθέσεις που αναφέρονται στην οργάνωση της μουσουλμανικής μειονότητας και στα προβλήματά της και στις οποίες ο Στυλιανόπουλος δίνει μια γενική εικόνα της κατάστασης καθώς και των μέτρων που έλαβε.

Όπως προκύπτει από το αρχειακό υλικό, λίγο καιρό μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ο Κ. Στυλιανόπουλος πραγματοποίησε την πρώτη περιοδεία του στη Δ. Θράκη, με σκοπό να καταγράψει την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η μουσουλμανική μειονότητα. Τα συμπεράσματα από την περιοδεία αυτή περιλήφθηκαν σε δύο εκθέσεις του προς τον πρωθυπουργό με ημερομηνίες 12 Ιουλίου και 11 Οκτωβρίου 1929¹¹. Στις δύο αυτές εκθέσεις γίνεται συστηματική ανάλυση της δομής των προβλημάτων της μειονότητας και των λύσεων που έδωσε ο επιθεωρητής μειονοτήτων βάσει των αρμοδιοτήτων του από το νόμο 4125/1929.

Οι περιοδείες του Στυλιανόπουλου στη Δυτική Θράκη ξεκίνησαν σε μία εποχή κατά την οποία τα δικαιώματα των μουσουλμάνων είχαν νομικά κατοχυρωθεί και τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί στην περιοχή από την εγκατάσταση των προσφύγων είχαν, σε μεγάλο βαθμό, διευθετηθεί. Οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν προσπαθήσει, όχι πάντα με επιτυχία, να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα που δημιουργούνταν από την τουρκική προπαγάνδα στη Δ. Θράκη, στην οποία πρωτοστατούσε ο κεμαλιστής δάσκαλος Mehmet Hilmi. Ο Hilmi με την αμέριστη συμπαράσταση του Τουρκικού Προξενείου που είχε ιδρυθεί στην Κομοτηνή και μέσω της εφημερίδας *Yeni Adam* (Νέο Βήμα) και των «Ενώσεων Τουρκικής Νεολαίας», που ίδρυσε στην Ξάνθη το 1927 και στην Κομοτηνή το 1928, αγωνιζόταν για τη διάδοση του κεμαλικού εθνικισμού και των νεοτεριστικών μεταρρυθμίσεων που είχε εισαγάγει ο Kemal στην Τουρκία. Την προσπάθεια αυτή αντιστρατευόταν η παλαιομουσουλμανική πτέρυγα της μειονότητας με επικεφαλής τον τελευταίο *seih-ul-Islam* της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Mustafa Sabri.

Στην πρώτη έκθεσή του με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1929 ο Στυλιανόπουλος σκιαγραφεί τη γενικότερη κατάσταση των Μουσουλμάνων της Δ. Θράκης¹², αναφέρεται στη λειτουργία των ελληνικών κυβερνητικών αρχών και στη στάση και συμπεριφορά των υπαλλήλων των διοικητικών υπηρεσιών. Ο συνεχγιάτης του Βενιζέλου, επειδή γνώριζε ότι δεν θα μπορούσε να συναγάγει ουσιαστικά συμπεράσματα από μονομερή πληροφόρηση, επικοινωνούσε βάσει

10. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, California University Press, 1983, σ. 247.

11. ΜΜΑΕΒ/173/53, Έκθεση Στυλιανόπουλου προς Ελ. Βενιζέλο, Αθήνα 12.7.1929 και Έκθεση Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 11.10.1929.

12. ΜΜΑΕΒ/173/53, Έκθεση Στυλιανόπουλου προς Ελ. Βενιζέλο, Αθήνα 12.7.1929.

ερωτηματολογίων που κατάρτιζε με τις κεντρικές και περιφερειακές υπηρεσίες και πραγματοποιούσε επιτόπου επισκέψεις σε χωριά που παρουσίαζαν ενδιαφέρον, όπως το Άρατον, η Αρίοβη, η Γενισαία, η Χρύσα κ.ά. Στα χωριά αυτά ο επιθεωρητής μειονοτήτων συνεργαζόταν με τις κατά τόπους αρχές και παράλληλα συζητούσε με τους μουσουλμάνους και των δύο μερίδων της μειονότητας, αυτούς δηλαδή που επέμεναν στην τήρηση των ιερών παραδόσεων καθώς και τους θιασώτες των νεοτεριστικών μεταρρυθμίσεων που είχε εισαγάγει ήδη ο Kemal Atatürk στην Τουρκία. Με τον τρόπο αυτό ο επιθεωρητής των μειονοτήτων αντλούσε πολύπλευρη πληροφόρηση για τα θέματα της μειονότητας¹³.

Η μέθοδος που εφάρμοζε ο Στυλιανόπουλος προκειμένου να εκπληρώσει την αποστολή του ήταν πολύ αποτελεσματικότερη από την κλασική γραφειοκρατική λειτουργία που θα τον καθήλωνε σ' ένα γραφείο, για να παραλαμβάνει υπομνήματα με παράπονα ομάδων της μειονότητας σε σχέση με προβλήματα των οποίων το υπόβαθρο δεν γνώριζε. Με την αυτοπρόσωπη παρουσία του στο χώρο, όπου ζούσε ο μουσουλμανικός πληθυσμός και όπου γεννιούνταν τα προβλήματα, ήταν δυνατό να διευθετήσει άμεσα πολλά θέματα και ακόμη να δείξει το ενδιαφέρον του κράτους για τη ζωή της μειονότητας.

Από την πρώτη του επίσκεψη στο χώρο της Θράκης ο επιθεωρητής μειονοτήτων είχε να αντιμετωπίσει ποικίλα θέματα. Πρώτο μέλημά του ήταν να αντιμετωπίσει τη φημολογία που καλλιεργούνταν έντεχνα από το Τουρκικό Προξενείο και τον κύκλο των εθνικιστών Μουσουλμάνων της Δ. Θράκης, ότι η ελληνική Κυβέρνηση σκόπευε να ανταλλάξει τους Μουσουλμάνους της περιοχής με τους Έλληνες Ορθοδόξους της Κωνσταντινούπολης¹⁴. Έπρεπε επίσης να πείσει τον πληθυσμό για την ουδετερότητα της επίσημης ελληνικής Πολιτείας σε σχέση με την εσωτερική διαμάχη της μειονότητας για τις κεμαλικές μεταρρυθμίσεις η οποία βρισκόταν σε έξαρση την περίοδο εκείνη¹⁵. Οι διαβεβαιώσεις του ότι θα ενδιαφέρεται για τα προβλήματα και ότι θα επισκεφθεί και πάλι την περιοχή αντιμετωπίστηκαν με έκπληξη από τον μουσουλμανικό λαό¹⁶.

13. Η μέθοδος εργασίας του επιθεωρητή μειονοτήτων περιγράφεται από τον ίδιο στην έκθεση του προς τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο της 12.7.1929.

14. Η φημολογία για επικείμενη ανταλλαγή των μειονοτήτων Ελλάδας και Τουρκίας καλλιεργούνταν, όπως είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει ο Κ. Στυλιανόπουλος, από την πλευρά του Τουρκικού Προξενείου, από τον κύκλο του Mehmet Hilmi και της εφημερίδας *Yeni Adam* και από τον τύπο της γειτονικής Τουρκίας. Σχετικά Κ. Τσιούμης, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1940*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 130. Το ενδεχόμενο της ανταλλαγής των μειονοτήτων κατηγορηματικά απέκλεισε ο Βενιζέλος· βλ. και Κ. Φωτιάδης, «Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Θράκη. Η Συμβίωση Χριστιανών και Μουσουλμάνων Ελλήνων», *Ενδοχώρα*, Ειδ. Τεύχος 2, Φεβρουάριος 1995, σ. 72.

15. MMAEB/173/53, Έκθεση Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 12.7.1929.

16. MMAEB/173/53, Έκθεση Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 12.7.1929. Ο επιθεω-

Στην πρώτη έκθεσή του περιγράφονται τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά των μελών της μειονότητας και οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν εξαιτίας της προσφυγικής εγκατάστασης, των απαλλοτριώσεων και των επιτάξεων των περιουσιών τους¹⁷. Χαρακτηριστικά επισημαίνεται η έλλειψη συντονισμού των υπηρεσιών στο χώρο της Θράκης: «Έλλειψις ενότητας ενεργειών των διαφόρων υπηρεσιών, διαφορότης αντιλήψεων εις διάφορα διοικητικά κέντρα, πολιτικολογία των υπαλλήλων και άγνοια ορισμένης κατευθύνσεως είναι τα γενικά χαρακτηριστικά κατά την διακυβέρνησιν του μουσουλμανικού στοιχείου»¹⁸. Ο επιθεωρητής μειονοτήτων αναφέρεται σε άστοχες ενέργειες που έγιναν από Γενικούς Διοικητές και άλλους διοικητικούς παράγοντες και οι οποίοι δεν έδιναν σωστή εικόνα για τις προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης, με αποτέλεσμα να υπάρχουν διαμαρτυρίες από τους μουσουλμάνους. Στην έκθεση διαπιστώνεται ακόμη το χαμηλό επίπεδο στο οποίο βρισκόταν η μουσουλμανική εκπαίδευση και η παραμέληση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία. Θετική θεωρείται η λειτουργία του Στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας, της Δικαιοσύνης, των Οικονομικών Υπηρεσιών και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ιδιαίτερο κεφάλαιο υπάρχει για το ζήτημα της οργάνωσης της τουρκικής προπαγάνδας στη Θράκη¹⁹. Τονίζεται πως η προπαγάνδα της γειτονικής χώρας αποσκοπεί στη δημιουργία εθνικής συνείδησης στους μουσουλμάνους και ότι επιχειρείται η δημιουργία προβλημάτων, για να προκαλείται αναταραχή στη μειονότητα και να δίνονται επιχειρήματα για τις ενέργειες της Τουρκίας σε βάρος των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Ως επικεφαλής της προπαγάνδας αυτής θεωρείται ο Τούρκος Πρόξενος, «όστις προσπαθεί να τηρή μέχρι παρεξηγήσεως τα προσχήματα» και περιγράφεται η μέθοδος που ακολουθείται²⁰. «Εις πάσας τας πρωτευούσας πόλεις της Θράκης έχουν εν ή δύο τελείως έμπιστα πρόσωπα και δι' αυτών ενεργούν εις την ύπαιθρον χώραν. Τα κυριώτερα αυτών κέντρα είναι η Κομοτινή, το Διδυμότειχον και η Ξάνθη. Και εκ τούτων πάλιν σοβαρώτερον έρεισμα είναι η Ξάνθη. Μεταχειρίζονται και περιοδεύοντας υπό διάφορα σχήματα». Η προσπάθεια αυτή είχε αρκετά ικανοποιητικά αποτελέσματα.

ρητής μειονοτήτων γράφει: «Παρατήρησα ότι η διαβεβαίωσις μου ότι και εις το μέλλον θα τους επισκέπτομαι, θα τους παρακολούθω και θα εισηγούμαι εις τον κύριον Πρόεδρον παν το δυνατόν προς καλύτερευσιν της ζωής των, τους έκαμε ιδιαιτέραν εντύπωσιν...».

17. Σχετικά με τα προβλήματα από την εγκατάσταση των προσφύγων, τη συνεγκατάσταση προσφύγων με μουσουλμάνους και την αντιμετώπιση του θέματος βλ. St. Ladas, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932, σ. 483-484.

18. MMAEB/173/53, ό.π.

19. MMAEB/173/53, ό.π.: για την οργάνωση της τουρκικής προπαγάνδας στη Θράκη βλ. δημοσιεύματα των εφημερίδων *Μακεδονία* 26.2.1928 και *Εφημερίδα των Βαλκανίων* 28.2.1928 σε Α.Υ.Ε./Α211/1928.

20. MMAEB/173/53, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 12.7.1929.

Ως μέσα για την ευόδωση των στόχων της κεμαλικής προπαγάνδας χρησιμοποιούνταν η «αντίσταση» κατά της αφομοίωσης από τους χριστιανούς, η διαβεβαίωση για την έλευση του Κεμάλ στη Θράκη, η αρθρογραφία της *Yeni Adam* και η δραστηριότητα των «Συλλόγων Τουρκικής Νεολαίας» που είχε ιδρύσει ο Hilmi στη Δ. Θράκη. Στο τέλος της έκθεσης ο Στυλιανόπουλος καταγράφει τα ζητήματα που επέλυσε και τα οποία αφορούσαν θέματα διοικητικά, περιουσιακά, εκπαιδευτικά, πολιτικά, αλλά και άλλα εκκρεμή θέματα που χρειαζόνταν αντιμετώπιση²¹.

Η πιο ενδιαφέρουσα από τις εκθέσεις του Κ. Στυλιανόπουλου προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο είναι η έκθεση με ημερομηνία 11 Οκτωβρίου 1929, η οποία συνδέεται ουσιαστικά με την πρώτη. Σ' αυτήν επιχειρείται μια συστηματική καταγραφή της οργανωτικής δομής της μουσουλμανικής μειονότητας και των προβλημάτων της καθώς και των παρεμβάσεων του επιθεωρητή για τη διευθέτησή τους²². Μεγάλο μέρος της έκθεσης αφιερώνεται στη θρησκευτική οργάνωση των μουσουλμάνων και ιδιαίτερα στις αρμοδιότητες και στη λειτουργία των Μουφτήδων και των κατώτερων θρησκευτικών λειτουργών, αλλά και στα προβλήματα που ανέκυπταν από τη λειτουργία των μουσουλμάνων ιερωμένων τόσο απέναντι στο κράτος όσο και απέναντι στη μειονότητα. Ιδιαίτερο βάρος στη δεύτερη αυτή έκθεση δίνεται στο ζήτημα της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση διαπιστώνεται ότι ήταν ιδιαίτερα υποβαθμισμένη με ευθύνη των μουσουλμάνων υπευθύνων για τη μειονοτική εκπαίδευση –που ήταν ιδιωτική–, αλλά και των αρμόδιων φορέων της διοίκησης. Σοβαρότατες ελλείψεις υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, λειτουργία σχολείων χωρίς άδεια, μη συμμόρφωση των εκπαιδευτικών προς τις στοιχειώδεις υποχρεώσεις τους προς το κράτος, χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των δασκάλων, μη τήρηση στοιχειώδους αναλυτικού προγράμματος, ακατάλληλα σχολικά βιβλία και παραμέληση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας συνθέταν την εικόνα της μουσουλμανικής εκπαίδευσης. Ο Στυλιανόπουλος καταγράφει την παρέμβασή του για την άρση της απαγόρευσης της διδασκαλίας του λατινικού αλφαβήτου, όπου αυτή είχε επιβληθεί, και τη διευθέτηση διοικητικών ζητημάτων της εκπαίδευσης. Επίσης διατυπώνει κρίσεις για τα υπάρχοντα σχολικά βιβλία και για τις δυνατότητες βελτίωσής τους. Τονίζει, για μία ακόμη φορά, την ανάγκη εξάπλωσης της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στα μουσουλμανικά σχολεία. Επιπλέον επισημαίνει την ανάγκη της αναβάθμισης του θεσμού του επιθεωρητή μουσουλμανικών σχολείων, ώστε να επιτελέσει πραγ-

21. MMAEB/173/53, ό.π.

22. MMAEB/173/53, Έκθεση Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 11.10.1929. Πρόκειται για μία έκθεση έκτασης 72 σελίδων, η οποία καλύπτει μεγάλο εύρος δραστηριοτήτων και προβλημάτων της μουσουλμανικής μειονότητας.

ματικά τον εκπαιδευτικό του ρόλο²³: «Ο επιθεωρητής των μουσουλμ. σχολείων ηδύνατο να χρησιμεύσει ως ο κυριώτερος φορέας του ελλην. πολιτισμού και ο σύνδεσμος της Ελλ. Διοικήσεως και της υπαίθρου χώρας. Αυτός θα ήρχετο εις άμεσον επαφήν με την νέαν μουσουλμ. γενεάν και τους δασκάλους της και διά των συμβουλών και οδηγιών του και της ψυχικής επιδράσεως επ' αυτών θα προσεπάθει να παρασκευάσει στενωτέρους δεσμούς προς το Ελλην. Κράτος». Η ανάγκη αυτή, υποστηρίζει, είναι επιτακτική, εφόσον στη Θράκη υπάρχει οργανωμένη προπαγάνδα. Επίσης στην έκθεση αυτή υπάρχουν κεφάλαια για την οικονομική υποστήριξη της μειονότητας από το ελληνικό κράτος, την οικονομική ζωή, τον πολιτισμό, τον τύπο, τις κοινωνικές οργανώσεις, ακόμη και για νομικά κείμενα που αφορούσαν τη μουσουλμανική μειονότητα. Σε αυτά καταγράφεται η κατάσταση που επικρατεί, το έργο της διοίκησης και οι δυνατότητες για βελτίωση της κατάστασης.

Στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων ο Στυλιανόπουλος παίρνει θέση για το τι θα πρέπει να γίνει σε σχέση με τη μουσουλμανική μειονότητα. Μετά την παρουσίαση της κατάστασης ο επιθεωρητής μειονοτήτων τάσσεται υπέρ μιας δυναμικής παρουσίας του κράτους στη δημόσια ζωή της μειονότητας, υπέρ των ειδικών παρεμβάσεων για την αναβάθμιση της εκπαίδευσης και της αυστηρής τήρησης των νόμων στο χώρο της Θράκης. Υποβάλλει 72 προτάσεις οι οποίες καλύπτουν όλους σχεδόν τους τομείς της ζωής των μουσουλμάνων²⁴.

Λίγο καιρό αργότερα, στα τέλη του 1929, πραγματοποιήθηκε δεύτερη περιοδεία του Στυλιανόπουλου στη Θράκη. Η επίσκεψη αυτή τη φορά είχε ως στόχο τη διευθέτηση συγκεκριμένων προβλημάτων. Πρέπει να τονισθεί ότι η περιοδεία αυτή έγινε λίγο καιρό πριν από την περιοδεία του Βενιζέλου στη Μακεδονία και τη Θράκη την άνοιξη του 1930 και την υπογραφή των Ελληνοτουρκικών Συμφώνων του 1930. Ο επιθεωρητής μειονοτήτων ασχολήθηκε με τη διευθέτηση των ζητημάτων που δημιουργούσαν σοβαρές τριβές στο εσωτερικό της μειονότητας. Τα αποτελέσματα των προσπαθειών του καταγράφηκαν σε έκθεση προς τον πρωθυπουργό με ημερομηνία 15 Ιανουαρίου 1930²⁵. Ιδιαίτερα ασχολήθηκε ο συνεργάτης του πρωθυπουργού με τα προβλήματα που δημιουργούνταν στο μουσουλμανικό πληθυσμό από τον Μουφτή Ξάνθης και τον πρόεδρο της Διαχειριστικής Επιτροπής Μουσουλμανικών Περιουσιών Ξάνθης Ali Basfi. Ανάλογα προβλήματα αντιμετώπισε στο Διδυμότειχο. Ειδικά ασχολήθηκε, και πάλι, με το θέμα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και προσπάθησε να ενεργοποιήσει τους αρμόδιους φο-

23. ΜΜΑΕΒ/173/53, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 11.10.1929.

24. ΜΜΑΕΒ/173/53, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 11.10.1929.

25. ΜΜΑΕΒ/173/107, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 15.1.1930.

ρείς για τη διάδοσή της. Αντιμετώπισε επίσης συγκεκριμένα προβλήματα περιουσιακής, εκπαιδευτικής και διοικητικής φύσης. Είναι πολύ πιθανό ότι η περιοδεία αυτή του επιθεωρητή μειονοτήτων επέδρασε θετικά στην εξομάλυνση κάποιων διαφορών στο χώρο της μειονότητας, έτσι ώστε να παρουσιαστεί η καλή εικόνα που καταγράφηκε κατά την περιοδεία του πρωθυπουργού²⁶.

Στη συνέχεια υπογράφηκαν οι ελληνοτουρκικές συμφωνίες του 1930 και το κλίμα στις σχέσεις των δύο χωρών άλλαξε. Την ίδια χρονιά αποφασίστηκε, μετά από αίτημα της Τουρκίας, η απέλαση της ηγετικής ομάδας των Κιρκασίων παλαιομουσουλμάνων και του Mustafa Sabri, η οποία υλοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1931²⁷. Η αποδυνάμωση της παλαιομουσουλμανικής μερίδας της μειονότητας σε συνδυασμό με τη φιλικότερη αντιμετώπιση της νεοτεριστικής-κεμαλικής μερίδας διαμόρφωσε νέα δεδομένα. Οι εθνικιστές βρίσκονταν πλέον σε άνοδο και οι παλαιομουσουλμάνοι αμυνόμενοι προσπαθούσαν να προστατεύσουν τα ιδρύματα και τα γενικότερα συμφέροντά τους.

Σε περιοδεία του που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1931 ο Στυλιανόπουλος κατέγραψε τη νέα πραγματικότητα και την αυξημένη ευαρέσκεια του μουσουλμανικού πληθυσμού για την ελληνική διοίκηση²⁸. Παράπονα υπήρχαν μόνο από τους ηγέτες των νεοτεριστών και με τους βουλευτές της μουσουλμανικής μειονότητας, τα οποία σχετίζονταν με την κακοδιοίκηση των βακουφικών επιτροπών. Ο επιθεωρητής μειονοτήτων στην έκθεση που υπέβαλε στον πρωθυπουργό επισημαίνει τη σαφή άνοδο της νεοτεριστικής πτέρυγας, παρά το θάνατο του ηγέτη της και διευθυντή της εφημερίδας *Yeni Adım*, Mehmet Hilmi²⁹: «Και απέθανε μεν κατά την εν Θράκη διαμονήν μου ο περιβόητος προπαγανδιστής Μεχμέτ Χιλμή όμως τα πράγματα δε θα μεταβληθούν εφόσον υπάρχει συστηματικώς οργανωμένη και δρώσα προπαγάνδα παρά τοις Μουσουλμάνοις, εις την ανάπτυξιν φυλετικής αντιδράσεως και εις την προσαρμογήν της εις τα της Αγκύρας». Ο Στυλιανόπουλος στις προτάσεις του προς τον πρωθυπουργό συνιστά μεγαλύτερη ενασχόληση με τα προβλήματα της μειονότητας, έτσι ώστε να επιτευχθεί εναρμόνισή της προς το ελληνικό περιβάλλον. Επισημαίνει για μία ακόμη φορά την ανάγκη ειδικών

26. Κατά την περιοδεία του Ελ. Βενιζέλου στη Θράκη οι παράγοντες της μειονότητας εκφράστηκαν πολύ θετικά για την κυβέρνηση. Σχετικά βλ. *Η περιοδεία του πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου στη Βόρειο Ελλάδα και το Άγιο Όρος*, Θεσσαλονίκη 1932, Μ. Τριανταφύλλου. Συν. Φιλελευθέρων Δημοσιογράφων Μακεδονίας και Θράκης.

27. Για την απέλαση των παλαιομουσουλμάνων φυγάδων από τη Δ. Θράκη και το κλίμα της εποχής βλ. Κ. Τσιούμης, *ό.π.*, σ. 209-217, Ν. Παναγιωτίδης, *Μουσουλμανική Μειονότητα και Εθνική Συνείδηση*, Εκδ. ΤΕΔΚ Ν. Έβρου, Αλεξανδρούπολη 1995, σ. 148-149, Α. Διβάνη, *ό.π.*, σ. 189, Αλ. Αλεξανδρή, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1954», σε Αλ. Αλεξανδρή, Θ. Βερέμη κ.ά., *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, σ. 94-95.

28. ΜΜΑΕΒ/173/251, Έκθεσις Στυλιανόπουλου προς Βενιζέλο, Αθήνα 1.7.1931.

29. ΜΜΑΕΒ/173/251, *ό.π.*

παρεμβάσεων στην εκπαίδευση, σε θέματα που αφορούν τη διοίκηση, αλλά και σε ζητήματα όπως η συγγραφή νέων βιβλίων και η γενίκευση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας.

Σε ό,τι αφορά τα λοιπά καθήκοντά του ο επιθεωρητής μειονοτήτων, ύστερα από παρέμβασή του, έπεισε τους Μουφτήδες να μη δημιουργούν προβλήματα με τους νεοτεριστές. Ο Στυλιανόπουλος διευθέτησε ακόμη τη σύγκρουση που υπήρχε ανάμεσα στο Μουφτή Κομοτηνής και στη Διαχειριστική Επιτροπή Μουσουλμανικών Περιουσιών με συμφιλίωση και με διακανονισμό των αρμοδιοτήτων των δύο μερών. Εκτός αυτού, ασχολήθηκε με τα προβλήματα του συνόλου των Μουφτειών και με ζητήματα κυρίως κτηματικά και εκπαιδευτικά. Η ικανοποίηση της τουρκικής ηγεσίας έγινε εμφανής κατά την επίσκεψη του πρωθυπουργού και του υπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1931³⁰.

Στο διάστημα λειτουργίας της επιθεώρησης μειονοτήτων, όπως προκύπτει από τις εκθέσεις του Στυλιανόπουλου και από άλλες πηγές, το έργο της επιθεώρησης υπήρξε θετικό. Το έργο αυτό όμως, όπως φαίνεται, διήρκεσε όσο και η κυβερνητική θητεία του Βενιζέλου. Από την αρχαική έρευνα δεν προκύπτει η συνέχιση της λειτουργίας του θεσμού αυτού στα χρόνια της διακυβέρνησης της χώρας από το λαϊκό κόμμα. Αξίζει να αναφερθεί ότι στην προσπάθεια να καλυφθεί το κενό από τη μη λειτουργία της επιθεώρησης ιδρύθηκε το 1936 από τον τότε Γενικό Διοικητή Θράκης Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων με αρμοδιότητα τον έλεγχο εφαρμογής των διατάξεων για την προστασία των μειονοτήτων³¹.

Η επιθεώρηση εθνικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μειοψηφιών υπήρξε ένας σημαντικός θεσμός για την εποχή. Ως όργανο ήταν ιδιαίτερα ευέλικτο και δεν εμπλεκόταν σε χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες, στοιχείο που ήταν απαραίτητο για να επιτελεσθεί η αποστολή του. Η έλλειψη υπηρεσιακής εξάρτησης από κάποιο υπουργείο εξασφάλιζε την απαραίτητη ανεξαρτησία από τον κυβερνητικό μηχανισμό, ώστε να είναι δυνατή η παρέμβαση σε περιπτώσεις αυθαιρεσιών της διοίκησης. Η μονοπρόσωπη σύνθεσή του όμως και η έλλειψη ελέγχου δημιουργούσε τον κίνδυνο υποκειμενικής αντιμετώπισης των προβλημάτων. Η εξέλιξη του θεσμού εξαρτιόταν σαφώς από τη λειτουργία του προσώπου που τον στελέχωνε και η προσωπικότητα του Στυλιανόπουλου υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την πορεία του.

Η επιθεώρηση στο σχετικά μικρό διάστημα της λειτουργίας της κατόρθω-

30. Ιφ. Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, Εκδ. Φιλিপότη, Αθήνα 1982, σ. 75.

31. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη/Αρχείο Αθ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη/Φάκ. 3.

σε να παρεμβαίνει διορθωτικά σε σφάλματα της διοίκησης, να αποκαθιστά την εικόνα των κυβερνητικών προθέσεων, όταν αυτές δεν υλοποιούνταν ανάλογα από τα τοπικά διοικητικά όργανα, και να δημιουργεί κάποιο θετικό κλίμα στο εσωτερικό της μειονότητας. Στο μέτρο των δυνατοτήτων της προσέγγισε τα προβλήματα της μουσουλμανικής μειονότητας, σε ορισμένες περιπτώσεις τα επέλυσε και σε άλλες πάλι όχι. Επίσης, όπως αποκαλύπτουν οι εκθέσεις του Κ. Στυλιανόπουλου, ο επιθεωρητής επισήμανε καιρία προβλήματα στο χώρο της μειονότητας αυτής και έκανε εισηγήσεις για την επίλυση ορισμένων απ' αυτά. Σε κάποιες περιπτώσεις όμως η μη επέμβαση σε συγκεκριμένα προβλήματα ήταν κεντρική επιλογή της κυβέρνησης και επομένως το συγκεκριμένο όργανο δε φέρει ευθύνη για τη μη διευθέτησή τους.

Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και για τις άλλες μειονότητες που ζούσαν στην ελληνική επικράτεια και έδωσε και εκεί κάποια αποτελέσματα³². Η επιθεώρηση «εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών» που θεσμοθέτησε ο Βενιζέλος στο πολιτικό του γραφείο ήταν το πρώτο θεσμοθετημένο όργανο που ασχολήθηκε συστηματικά με τα προβλήματα των μειονοτήτων και έδωσε κάποιες λύσεις. Από αυτή την άποψη, ακόμη και αν παρουσίαζε ελλείψεις, ήταν ένα θετικό βήμα στην προσπάθεια αντιμετώπισης των μειονοτικών προβλημάτων και του ελέγχου εφαρμογής των διατάξεων για την προστασία των μειονοτήτων. Προβλήματα που επισημάνθηκαν τότε παραμένουν και σήμερα προβλήματα.

Στο διάστημα της λειτουργίας του θεσμού της επιθεώρησης μειονοτήτων στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού έγινε εμφανές ότι η παρέμβαση του κράτους μέσα από θεσμοθετημένους μηχανισμούς για την προσέγγιση των μειονοτήτων είναι πολύ πιο αποτελεσματική από την ευκαιριακή αντιμετώπιση των προβλημάτων τους. Το όργανο όμως αυτό –με τη μορφή τουλάχιστον την οποία είχε– ατόνησε μετά τη λήξη της τελευταίας κυβερνητικής θητείας του Βενιζέλου. Έτσι η θετική αυτή πρωτοβουλία, ενώ θα μπορούσε να διευρυνθεί, δεν είχε συνέχεια.

32. Λ. Διβάνη, *ό.π.*, σ. 92.